

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 82
(17570)

2008 чылдың
июль 31,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Наадым-биле, хүндүлүг малчыннар!

Малчыннарның байырлалы — Наадым бөгүн Өвүр кожуунга эгелээр

Көдээ хөгжүүр, сайзыраар

Хүндүлүг чаңгыс чер-
чурттугларывыс!

Тываның
чурттакчылары
болгаш аалчылары!

Тыва чоннуң чаңчылааны
бурун байырлалы — Наадым-
биле чүректаң ханызындан Си-
лерге байыр чедирип тур мен!

Көшкүн малчын араттар-
ның бо чараш болгаш чырык
байырлалы бистерге це-диптен
шилчип келген. Арат кижиниң
белен эвес күш-ажылынга
хүндүткелдиң демдээ, чоннуң
сагыш-сеткили болгаш ооң
долгандыр турар делегейже
көрүшкүңү Наадымда сиң-
никкен.

Эрткен чылдар иштинде
бистиң амыдырал-чуртталга-
выста хой-ле чүлдер өс-
керилген-даа болза, Тываның
экономиказының эң кол адыр-
ларының бирээзи кылдыр мал
ажыл-агыы арткан. Ооң кол
ролю чүгле экономиктиг көрү-
зүлгөр-биле хемчээттинмес.
Малды малдап, остүрер чорук
чурттакчы чоннуң хой кези-
ниң амыдырал-чуртталгазын,
ооң долгандыр турар бойдуска,
тыва езу-чаңчыларга болгаш
бурунгу ужурларга хамаарыл-
газын база хевирлеп турар. Бо
чүл тыва чоннуң катап-та-
тынмас, ховар болгаш онзагай
хевирлерлиг национал культу-
разында сиңниккен. Ынчангаш
бо-ла бүгү чүлдер Наадымны
ылап-ла бүгү чоннуң байырла-
лы болдурган чылдагааны-даа
ында.

Бо чылгы малчыннар Наа-
дымын республика товциге
эвес, а эрткен чылдың социал-
экономиктиг көрүзүлгөрү биле
шылгараан Өвүр кожуунга эрт-
тирери онза солун болуп
турар. Чыл бүрүдө тыва

чоннуң бо улуг байырлалы
эки ажилдыг кожууннарга
болуп эртери дээрге-ле, тус
черниң эрге-чагыргазынга,
ооң чонунга кончуг улуг
харысалганы онаап турар
болгаш малчын чоннуң
сүлдө-сүзүңү бедидеринге
ол улуг деткимче болур.

Республиканың эң улуг
ужур-уткалыг байырла-
лында бодунуң хүн бүрүдө
чымыштыг ажылы-биле
республиканың чонун аш-
чем-биле хандырып турар
шупту кижилерге сетки-
ливистиң ханызындан чет-
тиргенивистиң болгаш
хүндүткеливистиң ханы

демдээн каттай илергейлээр-
дир бис. Боттарының күш-
ажылчы шылгараңгай чоруу-
нуң ачызында эң-не бедик көр-
үзүлгөрү чедип алган мал-
чыннарга онзагай мактал бол-
гаш алдар!

Республиканың Чазаа
бодунуң ажил-чорудулазында
мурнады хөгжүдөр угланыш-
кыннарының бирээзи кылдыр
кодээ ажил-агый бүдүрүлгезин
кодүрер, сайзырадыр сорул-
галыг. Күрүнениң деткимчези,
а кол-ла чүл, малчыннарның
карак кызыл ажылының ачы-
зында республикада мал ба-
жының саны озуп, эт, сүт,
дүк болгаш мал ажил-агыы-
ның өске-даа продукциязының
бүдүрүлгези быжыгып олурар.
Суурларда болбаазырадыр биче
бүдүрүлгелер тургустунуп,
чер-черлерге кодээ ажил-агый
продуктуларын болбаазы-
радыр бүдүрүлгелер тур-
густунары боттанып эгелээр.

Амгы чениң технология-
ларын ажыглавышаан, бурун-
гу өгбелеривистиң дуржулга-
зын утпайн, каттышкан кү-
женишкүн-биле бистер суур-
ларны катап хөгжүдүп, мал-
чын кижиниң күш-ажылынга
хүндүткелди, алдарны болгаш
хой-ниитиге ооң улуг ужур-
дузазын эгидер болгаш быжыг-
лаар бис.

Кодээниң хүндүлүг иш-
чилери — малчыннар! Эргим
чаңгыс чер-чурттугларывыс
болгаш республиканың аал-
чылары! Силер бүгүдөге байыр-
лал хүннеринде оорүшкүңү
болгаш ажил-амыдыралы-
ңарга чедишкүннерни, аас-
кежикти база буяныг болгаш
тайбың чорукту, байлак-
шылды күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«НААДЫМ-2008». В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ фотоколлажы.

Николай КУУЛАР

НААДЫМ ЭЭЗИ

Өвүр чоннуң ажык сеткил ширтээн чаткан
Өрү дөрже аалчыларын чалап уткуп,
Өөнгө найыр — улуг Наадым эрттирери —
Өндүр бедик хавыяа-дыр, алдар ат-тыр!

Малчыннарның одарларын сүрүг долган,
Маадырлыг иш — хүннүң чаяар ажыл болган.
Бурунгу чер чалыы сорук, аян кирген,
Буян доктаап, хөөмей-ыры сырынналган.

Кызыгаарда чыдар-даа бол, хайым хөлдүг,
Кылбазы чок эрес-кежээ ажы-төлдүг

Өвүр бөгүн Наадым ээзи, мурнакчы бооп,
Өөрүшкүзүн чажырбайн чалап туру:

— Экии-менди, өөр-өнер аалчыларым!
Эки-чаагай ажыл түңнөп байырлаалы,
Өгбелер дег, адыг-чарыш, оюн кылып,
Өлчей кежик, ачы-буян четтирээли!

Аккыр өглер ээлери араттарның,
Арткан бүгү өвүржүлөр силерлерниң
Тиилелгеңер бүгү Тываа үлегер бооп,
Динмит-чарлыг сайзыралды бадытказын!

Күш-ажылыңар үнелиг

Тыва Республиканың хундүлүг малчыннары!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының өмүтүзүндөн кайгамчык байырлап, Малчыннар хундүгү – Наадым-биле байыр чедирдим!

Үе-дүптен бээр тывалар мал азырап амыдырап чораан. Мал ажылы – оларның менди чаагай, бай-шыдалдыг чоруу болгаш чоргааралы. Үе канчалдыр-даа өскерилзе, ажил-агыйның чаңчылчаан бо онзагай хевири республиканың бүзүрелдиг чөлөнүшү, күрүнениң аш-чеч талазы-биле айыыл чок чоруунуң үндезини. Ол бир дугаарында силерниң белең эвес күш-ажылыңарның ачызында болгаш силерниң төрөөн чериңерге бердингениңерден болуп турар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының Даргазы Х.МОНГУШ.

МААДЫР ХОЙЖУГА ТУРАСКААЛ

Бай-Тайга кожунунуң Көп-Сөөк сумузунга «Тиилелге» колхоз 1951 чылда тургустунган, ол мал болгаш чер ажылы кылыр ажил-агый болган. Бай-Тайганың Көп-Сөөк девискээри шээр малды өстүреринге эң-не таарымчалыг оран. Бо ажилга арга-дуржулгалыг, эрес-кежээ кижилерни колхоз баштаар чери шилип алган, оларның аразында мал ажылынга сагыш-сеткилинден бердинген Үрүле биле Салчак Канданнарның өг-бүлөзү кирген. Ол үеде малдың баш санын өстүреринче, уксаазын экижидеринче, продуктулуун бедидеринче улуг кичизингейни салган турган, ынчангаш малчыннарның ажилдаарына элээн таарымчалыг байдалды тургускан, оларның ортузунга чарышты дээшлтиг организаастаан, оң тилекчилерин квартал, чыл санында мактаары, шаңнаары чаагай чаңчыл болу берген. Моон түнеллинде мурнакчы малчыннарның саны көвүдүз, олар малдың бажын хорамча чок өстүрер, хөй чаш мал төлүн менди доруктурар талазы-биле тергини эки көргүзүлгелерни чедип алып дээш мурнукузундан-даа артык кызымак ажилдал кирген. Үрүле Шыраповна Кандан 1959 чылдың түнелли-биле алырга, чүс баш төрүүр хойга онааштыр 147 хураганы менди доруктургаш, бир баштан-на 3,3 кү дүктү кыргып алгаш, чүгле кожунунуң эвес, Тываның малчыннарының ортузунга чарышка шыгарал үнген.

Хөй ажы-төлдүг хойжунуң күш-ажылчы чедиишкини Чазак бедии-биле үнелээ. Делегейниң Херээженнер хуну – март 8-тиң 50 чыл оюнда, 1960 чылдың март 7-де СССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы-биле Үрүле Шыраповна Канданга Күш-ажылдың Маадыры бедик атты тывыскаан. Тываның төөгүзүнде мындыг бедик, үнелиг шаңналды алган бир дугаар тыва

Нарын саң-хөө-экономиктиг болгаш климаттыг байдалдар турза-даа, харысалгалыг болгаш күш-ажылга ынак, шыдамык болуп артпышаан, суурга моон соңгааргы чаартылгаларның, сайзыралдың эргежок чугулазын шын хилээп ап, билип турар силер. Ону хундүлүгевес арга чок.

Тывавыс суурнуң чурттакчыларының амыдыралының деңгелин төлөптүг хандырарынче уланган агроцелтпүр комплекзиниң адырында мурнады кордунген национал төлөвилелди чорту боттандырбышаан, көдээ ажил-агыйның үндезин адырын – мал ажылын бүзүрелдиг хөгжүдүп турарын бөгүн чөптүчү-биле демдегеп турар бис. Күрүне деткимчези-биле база боттарыңарның хилээлгекерге бердингениңер-биле силер Тываның болгаш улуг Россияның менди-чаагай чоруу дээш бо адырның турмушчу хөгжүрүңгө аждаа цилекерни кириштиреринерге бүзүрээр мен.

Хундүлүг малчыннар! Силерниң хун бүрүде күш-ажылыңар дээш курлак чедир мөгөйдүм! Аңмаарларыңар долу, малдарыңар семис болгаш тараа-шолдеринер элбек болзун. Сеткилимниң ханызындан быжыг кадыкшылды, эки хооннерни, менди-чаагай болуруңарны күзедим.

Сайытка сөс

Хөгжүлдениң хемчеглери шуудан турар

Хундүлүг малчыннар!

Наадым дээрге республиканың малчыннарының эрткен чылда ажил-агыйның түнелдерин үндүрер, көдээ ишчилерниң чаа-чаа улуг сорулгалар салыр, күжүн мөөңүзүр чаңчылчаан байырлалы болгай.

Бөгүн мен көдээниң ажил-ишчи малчыннарының 2008 чылдың 7 айының дургузунда кылып бүдүрген ажылының түнелдеринге хамаарыштыр 2008–2012 чылдарда республиканың көдээ ажил-агыйның хөгжүдөр тускай сорулгалыг күрүне Программаның амыдыралга боттанып эгелээнинден бээр бир чыл эрткен үега хамаарыштыр чамдык көргүзүлгелерге доктаап көрейин.

Бо чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга, республикада нити малдың бажы 1 миллион 340 муң четкен болгаш ону эрткен чылдың 7 айының көргүзүлгелери-биле деңгээрге, оларның саны 6,3 хуу өскөн, эт, сүт болгаш дүк бүдүрери база элээн көвүдүз болгаш келир чылын оон-даа экижири, нити көргүзүлгелерге улуг идигни берип турары чугаажок.

Бо чылын эң-не эки көргүзүлгелерлиг болган малчыннарны күрүнениң шаңналдары-биле демдегеп, мактавышаан, оларның ат-сыын бөгүн адап көрээлинер. Тергини көргүзүлгелерлиг хойжулар Бай-Тайганың "Бай-Тал" ККБ-ден Артый-оол Николаевич Хертек, Таңдының "Эртин-Булак" көдээ ажил-агыйындан Геннадий Самбуевич Монгуш олар 100 баш төрүүр хойдан 155 чаш төлдү, Мөңгүн-Тайганың "Малчын" ККБ-ниң хойжузу Олег Кылын-оолович Чыдым-оол, Өвүрүн "Чалааты" ККБ-ден Соскар-оол Сүгдөр-оолович Санаа олар 100 башка онааштыр 136 чаш төлдү камгалал алганнар, Чөөн-Хемчиктен "Улан-Буура" МКБ-ден өшкү кадарчызы Нанзат-Доржу Байыртыевич Ондар, инек кадарчылары Бии-Хеминиң "Нива" көдээ ажил-агыйындан Борис Халбын-оолович Самбуга, Тес-Хеминиң "Таңды-Сыны" МКБ-ден Шораан Викторович Чооду, Бай-Тайганың "Бай-Тал" ККБ-ниң чылгычызы Хертек Дайынчыевич Дөре-Мөңгө, Бии-Хеминиң "Нива" көдээ ажил-агыйының бызаа ажаакчызы Наталья Ховалыговна Күжүгет, Тожунуң "Өдүгөн" МКБ-ниң ивижи Олг Баранович Орай-оол болгаш оон-даа өскелер мал ажылынга тергиндеп, мурнакчыларның одуруунда чоруп олурарлар.

Мал ажил-агыйының продукциязын бүдүреринге "Малчын" ККБ (удуртукчузу Чодураа Мөңгеевна Ооржак), "Каа-Хемское" МКБ (удуртукчузу Евдокия Сергеевна Барбалдай), "Эйлиг-Хем" ККБ (удуртукчузу Саяна Сендил-ооловна Хандываа) бедик

түнелдерлиг болгаш оорулгалыг болган.

Ол ышкаш көдээ ажил-агый адырын сайзырадыр харысалгалыг херекке удуртукчу кадрларның звену боттарының улуг үлүг-хуузу кирип турарлар. Чөөн-Хемчик кожунунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Галина Ким-ооловна Ондар, Улуг-Хемниң көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Светлана Даргановна Куулар, Мөңгүн-Тайга кожунунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Аржаана Олексайовна Куулар, Бии-Хем кожунунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Елена Константиновна Бондаренко оларның аттарын адап, кызымак, тодаргай сорулгалыг ажылын демдегеп болур.

Хундүлүг малчыннар! Силерниң кызымак ажил-херээңерге күрүнениң талазындан деткимчедузаы чок артпай турган болгаш силерге күрүнениң, республиканың Чазандан, күсөкчи болгаш муниципалдыг эрге-чагырга органның талазындан дуза амдаа уламчылар.

Россия Федерациязының "Көдээ ажил-агыйның сайзыралының дугайында" хоойлузу, "2008-2012 чылдарда көдээ ажил-агыйның сайзырадырының дугайында" Күрүнениң болгаш республиканың программасы деп нормативтиг документилер мал ажылын, черле нити көдээ ажил-агыйны күрүнениң талазындан деткири быжыг магадылал-дыр. Республиканың болгаш федералдыг бюджеттерден көдээ ажил-агыйның бүдүрүлгелеринге, арат-тараачын (фермер) ажил-агыйларына база ол ышкаш хууда сайгарлыкчыга хой, өшкү, чылгы, төве, иви болгаш сарлык малды азыраар дээш үндүрген чарыгдалдарын күрүне 60 хуу чедир субсидия-биле эгидип бээр. Инвестиция сорулгалыг банк чээлиниң талазы-биле хууларын төлээринге чарыгдалдарның чартыын эгидип бээринге банкының үчет салышкынының 66 хуузуна чедир субсидияларны бээр база көрдүнгенин билер силер. Биче хемчээлдиг ажил-агыйларга, өскээр чугаалаарга, хууда дузалал, арат ажил-агыйларына болгаш көдээ ажил-агыйның хереглел кооперативтеринге сезон аайы-биле болгаш оран-сава тударына, мал-маган болгаш техника садып алырына хереглээн акша-хөрөңгиниң 100 хуузуна чедир субсидиялап бээр. Ол ышкаш оон мурнунда турбаан 2, 3, 5, 8, 10 чыл үр хуусаалыг чээлилерни көдээ ажил-агыйга берип турар. Бо чылдан эгелеп банкылар көдээ черлерде көдээ ажил-агыйга хамаарышпас ажил-ишти (көдээ садылаашкынны, ус-тывыш болгаш ус ажылын, чурттакчы чонга социал

болгаш культурлуг хандырылганы, кат-чимис, эм-оттар белеткээрин болгаш болбаазырадырын) сайзырадырына херек чээлилерни берип эгелээн. Бо бүгү көдээ черде сайгарлыкчыларның амы-хууда ажил-агый тударына сонуургалын бедидер дээрзи билдингир.

Ам бүгү чүве чүгле бистен хамааржыр апаар. Кижилерүзү дең байдалда турза-даа, ажылынга кажар аргалыгы, бодунуң ажил-херээңге тывынгыр чоруу, күрүне деткимчезиниң механизмнерин чөптүг ажыглап билири – келир үеде бүгү программаларның чедиишкиниги боттанырынга, а ол дээрге мал санын көвүдедиринге, уксаажыдылга ажылын катап дигизеринге, экономиканың кол адыры болур көдээ ажил-агыйны техника болгаш технология талазы-биле эде-хере кылырынга болгаш дерининге ажыктыг.

Көдээ ажил-агыйны деткири, ону хөгжүдери дээрге-ле – көдээде чер-девискээрлерни сайзырадыры, ажил чок чорукту чавырылдырып, чонну ажилче хаара тудары болгаш көдээ чурттакчыларның амыдырал-чуртталганың деңгелин бедидери бооп турар. Ол ышкаш маңа аныяк специалистерни болгаш оларның өг-бүлелерин чурттаар оран-сава-биле хандыраары, көдээ черге чугула херек мергежилдик кадрларны арттырып, оларны ажилга доктаамал хаара тудары база чугула дээрзин билип турар боор силер. 2006-2007 чылдарда 41 муң дөрбелчин метр хемчээлдиг чурттаар оран-саваны (700 бажын) ажылгалга кириген. Келир беш чылдың дургузунда 23 муң дөрбелчин метр хемчээлдиг чурттаар бажыннарны, оон иштинде аныяк специалистерге 14 муң хире дөрбелчин метр хемчээлдиг оран-саваны ажылгалче кириери көрдүнгөн. Бо хуусаа дургузунда көдээ ишчилерниң ажил-агыйын, амыдырал-чуртталганын деткиринче уланган оон-даа өске эки чүүлдер немежир дээрзинге бүзүрел бар.

Наадым байырлалының хундүлүг киржикчилери болгаш аалчылары!

Силер бүгүдөгө болгаш республиканың хөй нациялыг чурттакчы чонунга, байырлалдың хундүлүг аалчыларына, көдээ ажил-агыйның хоочуннарына малчыннарның Наадым байырлалы-биле байырым чедирип тур мен! Сеткилимниң ханызындан чедиишкиннерни, үре-түнелдиг ажил-херекти силерге болгаш силерниң чоок кижилеринерге күзээр-дир мен. Кадыкшылдыг, аас-кежиктиг болгаш тайбын-чаагай чуртталгалыг болунар!

Валентин ЕНДАН,
Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чеч яамызының сайыды.

В.Т.Ховалыгның дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

1. Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгаларының сайыды албан-дужаалдан Владислав Товарищтайович Ховалыгы оң өске ажилче шилчил чорутканы-биле холбаштыр хостаар.

2. Бо Чарлык анаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай 2008 чылдың июль 29 № 141.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Кызыл хоорайның мэриязының муниципалдыг эт-хөрөңги эргелелиниң комитетинге С.М.Хаваа огород тударына база аңаа камгалал азы санитарлыг-камгалал девискээрин тургузарына дараазында адреске турар (чокегел): Кызыл хоорай, Паротурбинная кудумчузу, 85, нити шөлү 800 дөрбелчин метр чер участогун 11 ай хуусаада хөлезиге бээриниң дугайында билдиришкенин кириген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлал үндүрген хүнден эгелеп 1 ай дургузунда Кызыл хоорайның мэриязының муниципалдыг эт-хөрөңги эргелелиниң талазы-биле комитетди бо билдиришкениге хамаарыштыр бюжмел билдиришкениннерни болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Мурнундагы «Сесерлиг» совхозтун өңү үлүүнү кирижикчи Ольга Николаевна Хуракай Бии-Хем кожунунуң «Калбак-Шат» деп черинде (мурнундагы «Сесерлиг» совхозтун черинден) көдээ ажил-агый ажылгалдыг черден 30 га чер участогун аңгылап бээриниң дугайында дыңнадып тур.

Удур саналдар бар болза дараазында адреске чорудар: Туран хоорай, Кочетов кудумчузу, 11, харылзажыр телефону: (39435) 21-407, №2 девискээр килдизиниң начальниги В.Р.Евсеевтен айтырар.

Наадымга уткуштур

УКСААЖЫДЫЛГАНЫ НЕПТЕРЕДИР СОЛУНГАНЫ САЛГАН

Бо чылдың июнь айның эгезинде Чита облазының төвү Читага Россияның бүгү Сибирь регионунуң хой, өшкү малды азырал турар малчын ажил-агыйларның 5 дугаар ээлчеглиг делгелгези болуп эрткенни дыңнаткан бис. Аңаа Тываның делегациязы бир дугаар калбак составтыг, республиканың мал ажил-агыйларының аразындан 9 ажил-агый каттыжып алгаш, боттарының уксаалыг малы-биле чедишкенин киришкеш, чанып келгеннер. Бир-ле дугаар делгелгеге бүрүн эргелиг кезигүн кылдыр киришкен делегация хөй-хөй медальдар болгаш үнелел берген сертификат бижиктерлиг болганы Тываның хойжуларынга манавааны улуг чедишкени болгаш чоргаарал, а Россияның өске регионнарының мурнунга болуп көрбээн болушкун болган дээр болза частырыг эвес. Оон мурнунда чылдарда бо хемчеглерге Мөңгүн-Тайганың болгаш Эйлиг-Хемниң төлээлери киржи турган. А бо чылгы хемчеглерге киржири-биле Тывадан хой ажилдыг 7, өшкү ажилдыг 2 ажил-агый киришкен. Тыва делегацияның составында чораан Тываның Көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунда ажилдап чоруур, мал талазы-биле эртемден, көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидаты **Соңгукчу Сазыгович Монгушту** бистиң-биле улуг чедишкени болгаш өөрүшкүнү үлөжип, болган делгелгениң дугайында чугаалап бээрин дилээн мен.

— Ук делгелге Россия Федерациязының Чазаның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чөмүч яамызының көдээ-де мал ажил-агыйын деткип, сайзырадырының талазы-биле кылып чорудуп эгелээн хемчеглерниң баштайгы базымнары деп болур. Хөй болгаш өшкү малының бүдүргөн продукциязы болур этти болгаш дүктү элбекшидери, хереглел рыногу болур чурттагыч чонну оон-биле долу хандыраы бо чоокку келир үеде улуг сорулга бооп турар.

Улуг делгелгеге Чөөн болгаш Барыын Сибирьниң малчыннары киришкен. Уксаалыг хойларның, өшкүлөрниң кандызы-даа бар, уксаажыдылга ажилы өске черлерде эки деңгелде чоруп турарын эскердир. Делгелгениң кол угланыш-кыны — хойнун болгаш өш-

күнүн эъткирин көөр, оон шынарын экижидер бооп турар. Чижек кылдыр алырга, аңаа киришкен Бурятияның бир уксаажыдылга ажил-агыйының делгээн улуг кошкары 138 килограмм деңзини баскаш, бирги черни алган. Черле эң хөй номинацияларга киришкеш, тиелекчи черлерни алган болгаш делгээн уксааларының саны эң хөй болган регион Бурятия болган. Бурят селекционерлер Казахстандан эккелген каракуль уксааны, Кыдаттан эккелген чартык бөдүүн дүктүг уксааны хайнактап тургаш, боттарының дуржулга станцияларында генетика деңгелинде хөй-хөй дуржулгаларны кылып, ук уксааларның көргүзүлгелерин экижидип турарын мен аажок сонуградым. Байкалдың бурят уксаалыг на-

Ортузунда: С.Монгуш, Ч.Ооржак, губернатор Р.Гениатулин болгаш Х.Амерханов.

рын дүктүг хойлар делгелгеге көскү черни ээлээн.

Нииртизи-биле бис Тывадан 70 ажыг баш хойларны апарып чедиргеш, уксаалыг хойларның 4, өшкүлөрниң база 4 номинацияларына малывысты кириштирдир. Аңаа бистиң кара болгаш ак баштыг бөдүүн болгаш чартык бөдүүн дүктүг тыва хойларывыс, а өшкүнүн ак өңнүг, чартык нарын дүктүг ангор уксаазы киришкен. Тыва хойнун уксаазы болур бүдүрүкчү улуг кошкар, 1 харлыг бүдүрүкчү кошкар, хураганы-

биле каттай бир хой, бо чылын төрүүр 1 харлыг биче-жек хой база киришкен. Тывадан "Эйлиг-Хем", Тес-Хемден "Деспен", Сүт-Хөлдүн "Амык", Эрзинден "Бай-Даг" мал өстүрер ажил-агыйлары, Мөңгүн-Тайганың "Малчын" ККБ-зи эң идепкейлиг киришкен.

Шупту киржи турар хойларның уксаа аайы-биле шынарын, дүгүн, деңзин көөр боор чорду. Үстүнде адааным байкал-бурят уксаа эң улуг деңзилиг кошкарга деңзи аайы-биле аңаа чедер хой чоң болганын демдеглээн. Тыва хойлар деңзи аайы-биле олардан чыдып каап турганы хомуданчыг болду, чүге дизе оларны ол хире ырак черге апарып, көргүзери аңаа эвес херек. 70-80 килограмм деңзилиг хойларывысты барык 1 неделя дургузунда машина кырынга тургузуп алгаш, ашкарып-чөмгөрип, суггарып чорувуста-ла, олар ниити деңзизинден 8-10 килограммны чидириттер болганын комиссия кезигүннеринге, а ол дээрде докторлар, профессорлар, дан, академиктерден тургустунган комиссия-дыр, ментайылбырлап бээримге, олар шупту байдалды өөренип көргөш, чөпсүнгөш, Ты-

ваның төлээлеринге тиелекчи черлерни тывысканы эки болган. Чижээ, "Деспенниң" улуг кошкары маңаа 77 килограмм турда, аңаа чедер бергеш, килдээрде 67 килограмм апар чорду. Ынчалза-даа "Деспенниң" ол улуг кошкарынга алдын, төрүүр хойга мөңгүн, бир хар ажыг төрүүр хойга база мөңгүн медальды тывыскан. Ук ажил-агыйның удуртукчу Вячеслав Санчаттың, Тес-Хем кожуунун селекционери Омак Чамыяңның бо чедишкенигге кириген үлүү хөй. Олышкаш "Эйлиг-Хем" болгаш оон-даа өске ажил-агыйлар аңгы-аңгы медальдарны алдылар ийин.

Делгелгениң ийи дугаар хүнүнде конференция болган. Аңаа Россияның Мал ажил-агый талазы-биле департаментиниң даргазы, көдээ ажил-агый эртемнеринин доктору Харон Амерханов бодунуң илеткелин кылган. Россияда бо хүннерде эң хөй хойлуг регионнарда бирги черде Дагестан бооп турар (ында 2 млн. ажыг баш хой бар). Сибирьде Тывавыс хой саны-биле тергидеп турар. Бистиң соовуста Бурятия, Даг-Алтай чоруп орат. Амерханов дарга бо келир 5 чылдарда Россияның Ча-

заа хой ажил-агыйларын хөгжүдөр тускай программаны хүлээп алганын дыңнаткан. Аңаа 32 миллиард рубльди Чазак аңгылап берген. Ынчангаш көдээ ажил-агыйларга бо келир үеде кылып бүдүрер ажил-ла хөй болуп турар. Чагыг кылдыр хойнун эъдин көвүдөдир, ылаңгыя 8-10 айлыг хураган эъдин хөйүнү бүдүрер, нарын болгаш чартык нарын дүктүг уксааларны катат дургизер планын салган. Ол ышкаш Бүгү-россияның Хойжулар эвилелин тургузарын аңаа шийтирлээн.

Үш дугаар хүнүнде Чита облазының губернатору Равиль Гениатулин аалдап келгеш, делгелгениң шуптузун көрүп, сонуграды. Бистерни, ырак черден улусту, ол: "Эр хөй-дир силер, оруунар ырак-узак-даа болза, маңаа киржи келгениңер дээш четтирдир, силерниң кадыг-дошкун агаар-бойдузуга тааржыр уксаалыг хойларның барааны чаагайдыр" — деп, мактаар чорду. Албан-биле бистиң-биле чурукка тырттырып алыр кижичораан.

Черле нииртизи-биле шак мындыг улуг хемчеглерни организастааны дыка бедик деңгелде эрткенни демдег-леп каары чугула.

— Солун чугааңар дээш, четтирдим, Соңгукчу Сазыгович, силерниң чогаадыкчы эртем ажилыңарга чүгле чедишкениңер күзеп каар-дыр бис, а тыва хойлар бистиң чуртувусту оон-даа артык алдаржыда бээринге идегээр-дир бис. Малчыннарывыска чүнү күзей-дир силер?

— Четтирдим. Малды ажаап-тежээп турар тыва малчыннарывыска турсорукту, байлакшылдыг болгаш тодуг-догаа, байшырак чуртталгаже чүткүлдүг болуун күзеп каардыр мен. Уксаалыг тыва хойларывысты непередирин күзедим.

Карим МОНГУШ
чугаалашкан.

Чуруктарны Соңгукчу Монгуштуң хууда архивинден алган.

Тыва хойжулар боттарының уксаалыг хойлары-биле.

Амыдыралывыста кандыг-даа болушкуннар, тагарылгалар турар. Ынчан 1961 чылдың февраль айда Өвүр кожуунун Саглы сумузуңа "Кызыл тук" колхоз турган. Оон Ооначы деп кыштаанга мурнакчы сарлык кадарчызы Санчы-Бидип Кууларның коданында дөнен сарлык 3 бызаа төрүпкен деп солун медээ дыңналган. Ынчан көдээ ишчилер оларны аажок көрүксеп турган дээр. Мону сонуградыр сорулга-биле кожуунун көдээ ажил-агый эргелигиниң черинженери комсомолчу Бады Ооржакка даалганы берген. Ол ону күүседип, Барлык хеминиң бажында Ооначыга четкеш, ийис бызааларны болгаш сарлыкты кадарчызы-биле кады тырттыргаш, "Тувинская правда" солунга көргүзөргө, чон ону сонуграган. Оон бээр

МАЛЧЫН АКЫМНЫҢ ОЛЧАЗЫ

47 чыл эртсе-даа, бо үениң чону сонуграа чадавас дээш, ол фото-чурукту көргүзүп, бодунуң кады төрүүр акымның төөгүлүг намдарын сактып бижип олур мен.

Үш бооп төрүттүнген бызааларны, оларның иезин кадарып чораан акымның чуруун, мээң-биле кады республиканың хоочуннар бажыңында, чаңгыс өрээлде кады чурттап турар эжим Бады Херелович көргүзүп, ол болушкунну төөгүлөп чугаалаарга, өөрээнимни чүге-даа деңнеп шыдавадым.

Ол үеде акым Санчы-Бидип Шаңгышович Куулар, чаавам Куу Тастай-ооловна Саа Барыын хеминиң бир улуг адыры болур

Ооначы хемге "Кызыл тук" колхозтун төрүүр сарлыктарын кадарып турган. Ооначы хемниң бодунуң бир адыры Үстүү-Кара-Сугда кыштаг бар, олар аңаа турганнар. Олар бызааларны ол-ла кыштагга төрүдүп, өстүрүп, ажаап ап турганнар. Ооначы хем тарбаганың, сыын-мыйактың, элик-хүлбүстүн, те-чуңманың байлак ораны. Сарлык малга кончуг таарымчалыг, мал кадарар сарыг сизгенерлиг, бедик-бедик кашпал оларларлыг. Акым, чаавам бо Ооначы хемге колхозтун, сөөлзүредир совхозтун хөй-хөй кодан сынмас сарлыктарын ажаап-тежээп, өстүрүп, чүс сарлыкка оонаштыр чыл санында 80-120 чедир чаш бызааларны

Үш бызаа төрүүр сарлык. 1961 чыл.

Б. Ооржактың тырттырган чуруу.

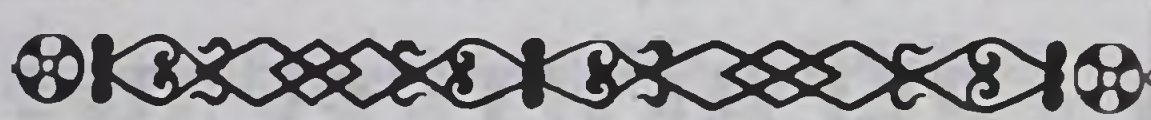
камгалап ап чораанын бистиң Тыва Республиканың, Өвүр болгаш өске-даа кожууннарның ол үениң бүгү чону солун-сеткүүлдерден номчуп чораанын билир

бис. Ол үелерде "Кызыл тук" ажил-агыйның сарлык малы 5 муң чедип турганын чон билер. Акым, чаавам колхозтун мурнакчы малчыннарының аразында тур-

ганнар. Шынчы, шыдамык күш-ажылы, дээш акымны "Хүндүлелдин демдээ" орден, база хөй медальдар-биле, чаавамны "Шылга-раңгай күш-ажыл" медалы-биле шаңнаан.

Акым, чаавам беш оол, кыстарның ынак ада-иези чораан. Оларны салгап, үш дугаар уруу Любовь ол-ла совхозка мурнакчы сарлыкчы малчын бооп ажилдап чораан. Акым дириг чораан болза, таптыг-ла 77 харлыг турар ийик. Акымның коданында 3 ийис бызаалары, оларны төрүүр дөңгүр шокар сарлык-биле катат тырттырган чуруун хөй чылдар дургузунда кадалап чорааны дээш акым Бады Ооржакка улуу-биле четтиргенимин илередип олур мен.

Намажаа КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

"Тос-ла чүзүн малымайны"

Хоочуннуң саналы

Майдыр-оол, Дарья Кууларлар 1973 чылда Эрбек суурга өг-бүле тудуп чурттааш, дараазында чылын комсомолчу путевка-биле мал ажылынга ажилдап кирипкенер.

Алыс ол үениң кижилери мал ажылындан ыраваан, өгбелеринин кылып чораан ижин эки билир болгаш, бергелерге торулбайн, дораан эки көргүзүлгелерни көргүзүп эгелзэннер. Олар социалисттик чарышка тиилеп, 100 хойдан 85-120 чедир хураганнарны ал турганнар. Амгы үеде Майдыр-оол Көк-оолович Куулар Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг аттың эдилекчизи. Ындыг алдарлыг атты чаалап алырынга оон өөнүң ээзи Дарья Тюлюшова Кууларның кириген үлүү эвээш эвес дээрзин ол чугаалап олурду. Ынчанмайн канчаар, мал ажылы чаргыс кижиниң адында, ол хирезинде ук иште бүдүн өг-бүле хаара туттунган.

Автокран башкарыкчызы, шахтер, космонавт-даа ат-алдарны өг-бүлезиниң деткимчези чокка ажилдап алып. А малчын кижиниң ижи дээрже бүдүн өг-бүлениң үүлези-дир. Ынчангаш мээң мурнумда Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчылары — ону бо өг-бүлениң чаалап алган ады деп билип олур мен. Чүге ынчаар тывыспас чүве ирги?! Өөнүң иштинин дузазы чокта, шынап-ла, бо акый чай-кыш, дыштаныр хүн дивейн, кайын ажилдай аар ийик аан. Кандыг-даа эрескежээ кижиканчаар-даа шырбайгаш, четтиклес. Моон-на малчын кижиниң ажылынга хамаарылга көстүп келир. Бодунуң ажилдап келген үезин, амгы үеде мал ажылын экижидип алырының аргаларын

КОМСОМОЛЧУ ПУТЕВКА-БИЛЕ

Дарья, Майдыр-оол Кууларлар уйнуу-биле.

хоочун малчындан айтырып со-нуургадым.

— Алыс бодум аныяамда тудуг ажылынга ажилдап, күш-ажылчы намдарымны оон эгелзэн мен. Ол үеде мал ажылынче аныяктарны эвилелдеп, «Аныяктар мал ажылынче» деп кыйгылыг комсомолчу путевкалар-биле аныяк өг-бүлелер малчыннап, К.Кудажының «Ин-чек» деп шиизинде школа дооскан аныяктар комсомолчу бригада кылып алгаш, малчыннап кыштаар. Оон элзээнге алыскан дыка хөй аныяктар мал ажылынче кирген. Чүс хойдан 85-120 чедир хураганны ап турдувус. Ол дээрже үстүкү көргүзүп эвес-тир, оон-даа хөйну алып малчыннар турган.

— Мал бажын ынча хөйну онча-менди камгалап алырының аргазы

Журналист Лидия Иргиттиң «Наадым-2008» Өвүрдө деп чаа ному бо хүннерде парлаттынып турар. Ук номнуң кол маадырлары Өвүрнүң көдээ ажил-агыйының мурнакчылары болгаш үлгерлиг өг-бүлелер, маадыр иелер, республиканың амгы үеде амыдыралын көргүскен. Чаа номдан чамдык эгелерни силерге бараалгаттывыс.

Күрүнениң архив документилен-ринден көөрге, Наадымны 1937 чылдың июль 7-де демдегелеп эгелзэн бооп турар. Наадымны тыва чон чогуу-на бир дугаар аңаа, маңаа эрттирген дээн тодаргай барымдаа оон ыңай чок деп, Тыва Республиканың төп Күрүне архивиниң информация килдизиниң начальниги Татьяна Алексеевна Бондаренко менээ тодаргай тайылбырны берген.

Ындыг-даа болза, ТАР үезинде Наадымны тыва чон байырлап, аът чарыкын салган, мөгелерни хүрештирген, ат-чарлыг мөгелерниң сураа төөгүдөн билдингир чораанын ада-өгбелеривис салгалдан салгал дамчыштыр чугаалап берип чораан. Өөрге бүрүзү аш-чеминиң дээжизин белеткээн, чычы торгу тонун кеткен, челер, маңаар аъттарының каасталгазы чараш болурун сактып чугаалажыр. Наадым — тыва чонунуң буруңгу байырлалы. Оон төөгүзү ырак. Ол дугайында мээң авам, ачам онзагай кылдыр тоожуп чорааннар.

Тыва кижик мал-маганга кедергей ынак, ак-бора болгаш көксүмээр чүзүнүг малды албан ыдыктаар. Моолга чорааш мал аразында ыдыктап каан өшкү, хөйну кижик бо-ла көөр. Ол чаңчылды малчыннар сагыры күзеничиг. Бөгүн дүк салырының техниказын чамдык кожууннар эки билер аларган. Өөрүнчүг-дүр. Ак малдың дүгүн октап болбас. Сырмактарны кылыңар, садыңар, сайгарыңар. Чылыг хептерден дааранар, аргыңар.

Сөөлгү чылдарда чоннуң хуу-зунда-даа, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң-даа, арат болгаш тараачын ажил-агыйларының-даа азыралында малдың бажы оранчок өскөн. Эки чүүлдер хөй. Чаа чүүлдер бар. Өөрүнчүг чүве ол. Чылдың-на малчыннар Наадымның хүннеринде кандыг солун кижилерге душпадым дээр.

2006 чыл. Часкаар мал-маган оолдапкан үеде Тыва Республиканың Улут Хуралының Хоойлу-жудуга палатаның чончу депутады турган Таисья Болустаевна Кууларга үстүнде бодалым чугаалап, ол депутаттың ачызында Ба-

рыын-Хемчик кожуунда Эдегейиниң шынааларында бээр, Үстүү-Дылың-Кара ынчаар чурттал олурар 80 хар ашкан, төөгүнүң кижизи болур Кенден Хожулаевич Ооржак деп малчынның бурун чурттаан аалынга ийи хондур ажилдаан мен...

Хой кыргылдазының мөөрейи

2008 чыл. Июнь 20-ниң хүнү. Пятница. Тес-Хем кожуунуң Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези «Чодураага» болган «Наадым-2008»-ке тураскааткан электрилиг хачы-биле хой кыргылдазының мөөрейи (чуруктарда) кайгамчык солун болган.

Чодураа аттыг бүдүрүлгениң хой кыргыры пунктузунга келдиз. Долгандыр чавыс даглар хүрээлеп алган сууржугаш дыка чараш черде тур. Арга-арыг талазы-биле кончуг байлак оран-дыр. Тываның кайы-даа булуңу менээ эргим, чараш, онзагай.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының мал ажылының болгаш ук-

бүдүрүлгениң мурнакчы ажилдакчызы. Оон чугаакыры магалыг. Бичии када ажил-агыйның ужукыдын таныштырды:

— «Чодураа» ККБ-ниң аныяк директору Мирослав Николаевич Домбуу ажылынга дыка кызымак. Мен бо бүдүрүлгедэ 4 дугаар чыл ажилдап тур мен. Кыргылдавыс доосту берген. Бо чылын чаа конторалыг болган бис. Белерни Шуурмакта саап турар. Фермавыс чайлаглаан. Эът, сүт, сметана, ээке-

гейни столоваяда эккеп турар. Тур када сезонуг ажилдарга мынчаар ажилдап турар-дыр бис. Дузалакчыларым Лариса Лавуужал, Чечена Минчей, Вероника Самдарак олар дыка шалыпкын. Республиканың «Наадым-2008» кыргылда мөөре-

кожуундан ийи кыргыкчы киржип турар.

Байырлыг ажыдышкын үезинде кожууннарның төлээлери чыскаалыпкан. Кожуун бүрүзү рапорт берген соонда, Сергей Шырапай дарга:

— Электрилиг хачыга хой кыргырының мөөрейи үр үеде болбаан. 1980-90 чылдарда республиканың чемпионнары мында четкилеп келген-дир: Кызыл кожуундан — Алдын-оол Доржуевич Монгуш — Чөөн-Сибирь девискээринге 2 катал, Россияга 4 дакпыр чемпион, республиканың иштинге 13 катал чемпионнап чораан. Олег Демир-оолович Оюн — Кызыл кожуунга 16 катал, 1980-90 чылдарда Барыын-Хемчик кожуунга каш дакпыр чемпион болган. Бии-Хемниң Сесерлигден Өшкү-Саар Мерген-Салчакович Сундуй — 1985-86 чылдарда тиилекчилер одуруунга кирген. Таңдыдан Николай Ондарович — 5 дакпыр чемпион, Николай Ондарович Хунажык — Барыын кожуунга 5 дакпыр тиилзэн. Эрзинден — Анатолий Дамбаевич 1997-98 чылдарда бирги черни алган.

Кудай багы аязыр, кижик багы арылбас джигир. Хүннүң ийиги чартында кара булуттар көдүрлү берген. Булут аразындан хүн караа чылыг, чон аразындан ие караа чымчак. Чайгы хүн караа херелдерин чажып, чылып келген. Кыргыкчыларның ажылы адакталган. Тиилекчилер илерзэн. Кыргылда мөөрейинге Эрзин кожуун бирги черни чаалап алгаш, хой-биле шаңнаткан. Бии-Хемчилер ийиги черни чаалап алгаш, серге-биле шаңнаткан. Тес-Хем үшкү черни алган. Таңды дөрт дугаар, оон соонда Каа-Хем биле Кызыл кожуун илереп келген. Шаңналды «Чодураа» ККБ-ниң директору Мирослав Николаевич Домбуу тыпсып, кыргыкчыларга ак орукту күззэн. Электрилиг хачыга хуу-зунда бирги черни Юрий Сүрен (Бии-Хем). Ийиги черни Анатолий Сандык (Эрзин), үшкү черни Мерген Сүрен (Бии-Хемден), дөрткү черни Алдын-оол Монгуш (Кызыл кожуун) алганнар.

Келир чылын «Наадым-2009»-та, кыргылда мөөрейин Бии-Хем кожуунуң Эрбекке болурун чарлаан. Бии-Хемчилер изиг адыш часкаашкыны-биле өөрүшкүзүн илереткен.

Хоочуннарның бодаалдары

«Наадым-2007» чылдың делегады, Тес-Хем кожуунуң «Чодураа» МУБ-тун, орден-медалы хөрээнде чайнаан, 80 харлыг, эн улуг назылыг малчыны Иван Симчитович Дансюрюн төөгүнүң дириг херечизи. 60-70 чылдарда кымынар деп малчыннар республика алдаржып турганын сагынган. Чола-Маадыр, Ооржак Лопсанчал олар-биле социалисттик чарышка чаржып, арга-дуржулга солчушкуну кылып, ажилдап чораанын мынчаар сагынган:

— Мал ажылынга-ла кыраан мен. Бо үе дыка эки-дир. Бүтү-ле чүве кижиниң бодундан хамааржыр. Күрүне мал өстүрери-биле чээлини берип турар. Бүгү-ле ажил-агыйны көдээге угландырган. Кончуг улуг шимчээшкын үезинде малдыг кижилер малдыг, чамдыктары малын төдүп алган, чок кижилер чок хевээр олуруп турган ышкажыгай. Бөгүн амыдырал дескилежип олур. Күрүнениң чээли акшазы-биле кижилер малданып тур. Үш-дөрт баш саап ижер инектиг-даа аларган кижик бар-ла-дыр. Хөй мал-маганныг кижилериниң күрүнеге дузаламчызы харын кандыг чүвөл?.. Эвээш-даа малдыг, чединмес-даа кижилер бар. Үндүрүг хавыраарда ону өөренип көөр болза эки. ТАР үезинде шериг кезээ, эчки, башкы, дарга-бошкаларның шалынын үндүрүгден төлөп берип турган. Бөгүнүгү ышкаш, акша дээрже-ле, Москваже көөр, ындыг чүве ынчаарда турбаан. Чүгле үндүрүг-биле амыдырал-чурттал келген бис. Тываның миллионерлери, хөй малдыг кижилеринден үндүрүгнү хөйну алып херек деп бодаар-дыр мен. Үндүрүг дугайында эде көрзе эки боор... Бюджетче немелдени эки кириер.

Өг дугайында Национал төлөвилел чугула чүве-дир. Бо Наадымга тип эккелген изиг өөм дээрже чурттал-ла чораан өөм бо — деп, Иван Симчитович Дансюрюн чугаазын улаштырып олур:

— Мээң өөм 13 баштыг, 6 ханалыг, ортумак өг болур. Бөдүүнү-биле 12 баштыг, 6 ханалыг өг чедер. Эгезинде ындыг өгте чурттал чордуг. Сырып каан ширтээнге көргөш, — мурнунда өгте таарыштыр кылган эт-тир бо. Бо өгте чадып-

саажыдылга керээниң килдиз эргелекчизи Сергей Михайлович Шырапай, оон аңгыда Шораана Көшкендеевна Куулар, кол бухгалтер Изольда Анай-ооловна Тюлюш олар шагда-ла четкилеп келген. Кыргылда мөөрейинге келген аалчыларны уткуп, изиг шайже чалап тур. Столоваяның повары Инна Николаевна Сарыг-оол ук

ийи бистин бүдүрүлгө черинде эр-тип турары солун-дур. Бис өөрүп тур бис — деп, сагыш-сеткилинин өөрүшкүзүн илеретти.

Кыргыры хойларны кажаада үзүп каан. Чаъстыг хүнде ажил чорбас дээр ужур чок. Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл хоорай, Кызыл кожуун, Таңды, Тес-Хем кожууннарның кыргыкчылары шагда белең. Бир

доруктурза, байыыр-ла мен...

КЕЛГЕННЕР

чүдөл? – деп айтырарымга:

— Бирээде, партия үезинде харыскалга дыка улуг турган: даргалар неделя санында малчын коданнарга чедип турган, ийиде,

ның ээдин, дүгүн чиник өртөккө садар ужурга таваржып турар. Хоорай чурттакчылары аар өртөктүгүз, сүт садып южип-чип олу-рар, а малчыннар ону чиник өртөккө

Амгы үеде малчыннар малының ээдин, дүгүн чиник өртөккө садар ужурга таваржып турар. Сүттү дужаар черлер херек. Малчыннарның тускай сады хоорайга турар болза эки.

хандырылган эки: хураганнарга эмзирер кургаг сүт холаан чарба, глюкоза, сыворотка, эм-таң аймаан берип турган. Үште, электри чырыын кодан бүрүзүнче кириген. Оон ыңай малчыннарга тускай хеп, курорттарже, даштыкы чурттарже путевкаларны берип турду.

Амгы үеде малчыннар малы-

саарып турар. Кайызынга-даа таарымча чок. Шаанда эът комбинатында эът дужаарга, акшазын шилчитпейн баар чүүлдер база тургулаан. Малчыннарның тускай сады хоорайга турар болза эки. Сүттү, эътти, ногаа аймаан сайгарлыкчыларның хөдөп каан хуула-ры чокка садар садыг турар болза,

таарымчалыг. Оон орулгазындан тускай санаашкын езугаар садыг-ны тудар болгаш садыгчыларга төлээр акшаны үндүрүп алыр ар-ганы көөр. Ол-ла садыгга малчын кижиге херек барааннарны: электростанциялар, тускай машиналар-ны чүге бараан орнунга ап бол-базыл? Чүге хамаатыларның эрге-ажыы дээш, чинижең сайгарлык-чылардан чонну хостап көрзе... оон орнунга олар дүктен болбаа-зыратса, азы малчыннарның эът, дүк, сүдүн болбаазырадыр бүдү-рүлгеден ажытса... Чиник орулга алыр сайгарлыкчыларга хөй чээли бербейн, бүдүрүлгө кылыр күзедиг кижилерге долаа чокка алыр чээлилерден деткип берзе... ыңчан алгы эттээр, дүк эээр сайгарлык-чылар тыптыр, алгы-кештен даа-раан тоннарың шынары чокылгеге дүгжүп сайзыраар.

Малдың уксаазын экижидип турар малчыннарны шаңнал-мактал

турары эки-дир. Ам кижиле бол-ган, эрге-хоойлу күштүг органнар-же ажылдаксаар, ында чинигел-делер, пенсия стажы дээш чүткүүр, ол шын... кижиле бүрүзү амыдыра-лын боду изээр. А ол чорук рес-публикавыстың хөгжүлдизинге кай-йи хире ажыктыгыл? Көдээ ажыл-агыйже шыырак кижилер кирип ажылдаар болза, ыңчан хөгжүүр улус-тур бис ийин. Ынаар улус эвилелдээрде база чинигелделерни көвүдөдир. Аныктар олче ажыл-даксай бээр кылдыр аан. Үлетпүр-нү сайзырадыр дээр?! Моолдар курутту чараш кылдыр хевирлээш, садып турар-дыр. Ону кылыры берге бе? Чок. Дыка хөй малчын-нарның сүдү саттынмайн турар-дыр. Ол хирезинде кургаг сүт, соң-гаартан келген сүттер садыгларда хөйү-биле саттынып турар. Сүттү дужаар черлер херек. Оода ко-жуун бүрүзүңе сүт дужаар черлер болза... суму бүрүзүңе болза,

мырыңай эки. Биче хемчээлдиг бүдүрүлгелерге деткимче көргү-зер болза, кым сүт, сметананы кы-лыксакас дээр силер! Баштай дээ-резинде чижилгеге бырашпас-даа болза, демей-ле арга-дуржулга бедий бээр. Ам-даа болза, ону се-гирип ал, кылыксаар күзедиг кижилер бар. Оларга деткимче херек. Өгбелеривистиң угундан кылып чораан хинивис-биле тудуш ажыл-дыр. Тускай күрүңе программазы бар-дыр, аңаа даянгаш, черле хөндүрүлүп көрээлиңер— деп, хоочун малчын чугаазын доосту.

Оон чугаазыңга каттышпас аргам чок. Чазактың көдээ ажыл-агыйны деткир программазыңга өөрүп, деткип, аңаа бодунуң бодалдарын илеретти. Хоочун коктүгү дээр болгай. Оон күзедери бүдүп, найысылалга тускайлаан садыг удавас ажыгына бээринге бүзү-реп артым.

Айлаң ДАРЖАА.

тарга, бичи кылдыр көстүп чыдар. Эргижиреп-даа калган ийин. Өгнүң кидизин беш-алды чыл болгаш чаартып, сырып алыр. Бо өгнүң кидизин, иштики пөзүн, шывыгларын өйлөп-өйлөп чаартып алыр-дыр бис... Ылаш-дажы буруңгу чүве-дир ийин.

Чамдык улусту көөрге өглерин брезент-биле шып алган-даа болур. Ол кидис иридер, багай. Эки кидис болза чазы база өтпес, иштики талазын пөс-биле шып алырга четчир. Көжүп чоруур кижиге хөй эт-септиң ажыы чок. Малчын кижиге өг кедилг. Чамдык улусту көөрге, хөкпек бажыңнар тудуп ап турар. Чангыс черге мал-ды тударга чудап, баксыраар, мал бажы хораар, янзы-бүрү аарыг-лардан аарыыр чүве оон тыптыр. Амгы үеде дүктү октап, өрттедип турар. Оон кидис кылып, бүдүрер ажылды шапкынчыдар болза эки. Каш акшага садып турбайн, сай-зырадыр херек. Моолдардан чү-вүс-биле тудай берген бис. Олар база бис ышкаш көшкүн, мал ажыл-агыйлыг чон ышкашыл. Доң кыкын алгы, дүк-биле ажылдап турар, биче бүдүрүлгени олар дег сайзырадыр.

Оорлар-биле демиселди күш-телдирер херек. Олар кокай-биле демей аларган. Дүңе ыпка-даа дыш бербес, кижиге-даа дыш чок. Кижиле дырбаныр эъттиг, дыштаныр дыштыг болур чүве ыйнаан.

Кезээде коргуп, сестип, дүвү-реп чоруурга, хан базыышкыны, чүрек дээрн ышкаш аарыглар чайгаар тыптып турбайн канчаар.

Барыин-Хемчик кожуундан хоочун башкы Валентина Моңгуштуң чугаазы:

— Өгнү национал төлөвилелче кириери чугула. Бо айтырыгны чоорту көдүрүптер, ыңдыг угаан-ныг кижиле тыптып кээринге бүзү-рээр мен. Өгден артык эки оран-сава кайда боор ол. Өг — октаргай-биле сырый харылзаалыг, энергияны, күштү кижиге шаңнал турар. Өгте өскөн кижиниң сагыш-сеткили чырык, экиргек, дузаарга болур. Чамдык хоорай кижилерин көрүңер даан. Дөрт, беш өрээл

Наадым — хойжуларның хей-аьдын көдүрген,

күш-ажылдың бурун байырлалы сен.

Наадым — Тыва Республиканың ыдыктыг сүлдизин киискиткен — өгбевис нүүрү сен.

Наадым — кошкүн тыва чоннуң ыры, тоолу сен.

Найыралдың күчүзү, дээжизин чүгте сенде.

Наадым — Улуг-Хемниң агымы дег, күчү-сүрлүг, моондак билбес, шалкын агымның сен.

Начыннарны төрээш өпейлеп, маадыр ишчилерни өстүрген сен.

Наадым — тыва оолдар, кыстар сени кезээде ыры-шүлүүңе алгал, сайзыралдың оруунче басып ор.

Лидия ИРГИТ.

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРНИҢ АЖЫЛЫ ҮНЭЛИГ

Тес-Хем кожуунуң малчыннарының наадымының ажыттынганын кожуун чагырыкчызының бирги оралакчызы Биче-оол Сундеевич Шыырал чарлааш, сөстү кожуун чагырыкчызы Владимир Соянович Орус-оолга берген.

Чагырыкчы байырлалга келгеннерге байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды, күш-ажылчы чедишкенин күзеп, кожуун чагыргазының амгы болгаш келир үеде ажыл-чорудулганын планнарының дугайында допчулай аарак чугаалааш, РФ-тиң Президенти Дмитрий Медведевтиң «Бурунгаар, Россия!» деп кыйгы-рыныга хей-аьт киргенин илередип, «Бурунгаар, Тес-Хем!» деп кыйгы салганы-биле чугаазын төндүрдү.

Көдээ ажыл-агый эргелелиниң аныяк удуртукчузу Олимпиян Чүргүй-оол (Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушчу Намгаевич Чүргүй-оолдун уйнуу) 2008 чылдың алды айларында көдээ ишчилерниң ажылын түңнөп, эрткен чылдың-дан бо чылгы көргүзүлгө бидик болганын илеткээн.

Ажыл-агыйлар 357,4 тонна эътти, 827,7 тонна сүттү, 58,5 тонна дүктү бүдүрген. Кожуунда 6842 баш бода мал, 64496 баш шээр мал, 2207 баш чылгы бар. Бо чылын 2104 бызааны, 25408 анай, хураганны, 480 кулунну камгалап алган. Чүс башка онааштыр 77 бызааны, 95 анай, хураганны камгалап алган. «Деспен», «Байлак», «Дугай», «Орукку» ажыл-агыйлар бидик көргүзүлгелерни чедип алганнар. Хойжу Кара-оол Самба (О.Шынаа), өшкү кадарчызы Владик Догтан (Кызыл-Чыраа), инек кадарчызы Шораан Чооду (Танды-Сыны), саанчы Оксана Ак-оол (Чодураа), чылгычы Очур-оол Эрендей (Кызыл-Чыраа) мал ажылының бо чылгы чемпионоору болганнар. Чемпион болган мурнакчы малчын бүрүзүңе кожуун чагыргазы хүндүлел бижиктерни, 5 муң рубльди, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлу-жудулга палатазының депутады

Орлан Канзай 2 муң рубльди шаңнал кылдыр тывыскаан, а олышкаш депутат Ак-Эриктиң хоочун теле-жизи Орус-оол Эрендейни 3 муң рубль-биле шаңнаан. Аңаа немей 20 мурнакчы малчыннарга хүндүлел бижиктерни, акша шаңналын кожуун чагыргазы база депутат Орлан Канзай тывыскаан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады В.Балчар, Ак-Эриктиң, О.Шынааның малчыннарыңга, тыва национал хевин кеткен Берт-Дагның суму чагыргазының даргазы М.Оюн, Кызыл-Чырааның чагырыкчызы М.Сарыг, Кызыл-Чыраа сумузуңуң депутаттары мурнакчы малчыннарыңга, округтарында чамдык өг-бүлелерге шаңнал-макталды тыпсып, материалдыг деткимчени көргүскеннер.

32 малчын мөгелерниң хүрежи черле онзагай болган. Малчыннарның аразыңга республикага бир-ле дугаар мындыг хүрешти Тес-Хемге эрттирип турар дизе, черле хөөредиг болбас боор. Эрткен чылын эмдик аьттар сымнап мунар мөрей база Тес-Хемге болган болгай. Хүреш дугайында солун саналды Биче-оол Шыырал идиң үндүргеш, амыдыралга боттандырганы ол. Сумулар чагырыкчылары ону деткип, мөгелерни хүрештиргеннер. О.Шынааның мөгежи Көшкендей Маадыр шүүлген, Олег Сагаачы (Ак-Эрик) үжүрлөшкөн. Владимир Дамбыра (Ак-Эрик), Оттук Соян (Ак-Эрик) шаңналдыг черлерни ээлээннер. Келир чылын 64 малчын мөге хүрежир, шаңналы — машина деп дыңнадыгны үргүлчүлөлдиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган. Ол дыңнадыг малчын бүрүзүңүң хей-аьдын көдүргени магатчок.

Өвүрдөн, Эрзинден, Тандыдан, Тес-Хемниң сумуларындан келген 64 мөгениң хүрежи республика деңгелдиг болуп эрткен. Тываның 16 дакпыр чемпиону, сумога Россияның делегейиң каш дакпыр чемпиону, Тываның спортчу аталдарын делегейге алдаржыдып чоруур, чаан мөге Аяс Монгуш шүүлген. Тес-Хемниң аныяк мөгежи Сайын-Белек Түлүш үжүрлөшкөн. Чүгүлө ат-сурагыг Аяс Монгушка октаттырган дээрже-ле, бодунуң төрөөн кожуунуң ат-алдарын камгалап, барык шүүп кааны-биле демей-ле-дир.

Наадым байырлалы адакталып бар чорда, шаңналдарны тывыскаан. Волейболга уруглардан Каа-Хемниң, оолдардан Шуурмактын командалары тиилээш, хүндүлел бижиктерни, акша шаңналын алганнар. Аныяк аьттар чарыкыңга Ак-Эриктен Сергей Калданың сарыг, Олег Сагаачының доруг, Сылдыс Чаймааның хоор аьттары, улуг аьттардан Бай-Дагдан Шолбан Мандалдың доруг, шилги ийи аьды, Аян Хорлуунуң хоор аьды дес-дараалаштыр келгеннер. Шаңналдыг черлерни ээлээн аьттарның ээлеринге хүндүлел бижиктерни, акша шаңналын тывыскаан. Эртип келген аьттарның ээлеринге кожуун чагыргазының даргазы Владимир Орус-оол амы-хуузуңда тус-тузунга аьттарны берген.

Малчыннар хүрежинге шүүлген мөге Көшкендей Маадырга кожуун чагыргазы хүндүлел бижик, 8 муң рубльди, депутат О.Канзай 2 муң рубльди, кожуун чагыргазының даргазы Владимир Орус-оол амы-хууда бир аьтты шаңнал кылдыр тывыскаан. 64 мөгениң хүрежинге шүүлген мөге Аяс Монгушка кожуун чагыргазы хүндүлел бижик, 5 муң рубльди, депутадывыс Орлан Канзай 2 муң рубльди, кожуун чагырыкчызы В.Орус-оол база бир аьтты шаңналга берген.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Чеди-Хөлге чайлаг байырлалындан Василий Балчый-оолдун тырттырган чүрүу.

2 муң рубль шаңналдарны «Хөөмей» симпозиумунга Норвегиядан каш чыл улаштыр кээп турар «Молдурга» бөлүүнге, Кызылдан Сергей Сотпага, Башкортостандан Баязит Гайнуллинге, Раис Незаметдиновка, Моолдан Алтон-Хоо Орошинге, Япониядан Фуюки Ямакавага, Чоон-Хемчиктин «Салгал» ансамблинге үн күштелдирер аппаратураны, тыва сарыг шажынчыларның ыдык ырының автору Монгун-оол Дамбаштайга, өгбелерниң хоомейлээр аянының чидип бар чыдар хевирлерин ээлдирип чорууру дээш Чаа-Холден Владимир Успун-ович Монгуш олар алган.

Тыва хөгжүм херекселдериниң конкурзунун тишкечизи Алдар Дамдын.

Номинациялар аайы-биле тишкечилер:

«Көрүкчүлүк сонургалы» — Шолбана Белек-оол; «Эң бичии хөөмейжи» Серен-Доржу Бай-Кара (Таңды); «Эң улуг назылыг хөөмейжи» Эрес-оол Чамыянович Куулар (Чыраа-Бажы); «Эң эки аванград күүселде» — Масюказу Сиромоту (Япония); «Өгбелерниң езу-чаңчылдары» — «Адашкылар» (Өвүр Дус-Даг); «Өгбелерниң аяны» — Мерген Сат; «Аяннажып турар хөгжүм» — Евгений Улуг-башев (Хакасия); «Тыва хөөмейниң кайгамчык күүседикчизи» — Имре Пээмот (Финляндия); «Хөөмейниң эгелекчизи» — Валерий Монгуш (Өвүр); «Тускай аянныг хөөмей» — Валерий Ондар; «Эң аянныг эзеңгилээр» — Ай-Хаан Ооржак; «Эң аянныг борбаңнадыр» — Эрик Сарыглар; «Эң аянныг хөөмей» — Артыш Монгуш; «Эң аянныг каргыраа» — Алексей Ховалыг; «Эң аянныг сыгыт» — Дамдынсүрэн Баяр (Моол).

Симпозиумнун ажилын ниитизи-биле түңнээш, оргкомитет-даа, жюри кезигүүнери-даа, ыракузактан келген аалчылар-даа эки деп үнелээ. «Хөөмей» симпозиумунун хуннери уран чүүл байырлалы болурундан эрткеш, эртем-

ӨГБЕЛЕРГЕ ШЫНЧЫЗЫН БАДЫТКААН

Төп телевидениениң «Вокруг света» деп сураглыг дамчыдылгазының корреспонденти Андрей Панкратов хөөмей дугайында материалды белеткеп тур.

ниң, найыралдын, билчишкенин, өөрүшкүнүн, тайбыңның байырлалы болган. Кижилер дылын билишпес-даа бол, сөс чокка билчип, кады ойнап-хөглеп, дыштанып, ырлажып, хөөмейлеп, чурукка тырттырып чоруп турган. Хөөмей бүгү делегейде бодунун мөгейкичилерин төрзэн чурту бурун Тывага чыып шыдаан. Олар аалдарынга баргаш, «Тыва дээрге кайгамчык чурт-тур, хөөмейниң төрзэн чурту ол-дур, ында барык кижиги бүрүзү хөөмейжи» деп чедери чугаажок. Бүгү делегейге туруп көрбээн онза чараш чүүлү — чүс чыгыгы хөөмейжилерниң хорун олар дыңнаар аас-кежиктиг болган. Ынча хөөмейжини чүгле Тыва чыып шыдаар дээрзинге бүгүдө бүзүрзэн.

Тыва национал оркестринин коллективинге, оон дирижеру Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы Аяна Монгушка, улуг-бичии хөөмейжилеривиске уран талантызы, кызымаккай күш-ажылы, төрзэн Тыва-зынга бердингени дээш, өгбе-

«ТР-ниң алдарлыг артизи» ат алган Шончалай Чооду-Ооржак.

Аян-оол Самга сайыт шаңналды тыпсып тур.

лерниң хөөмей-сыгыдынга шынчызы дээш четтиргенивисти «Шынны» дамчыштыр чоргаарал-биле илередип каалы, чонум.

Баштайгы хүнде келген аалчыларга көргүскен Тываның уран чүүлүнүн тергиннеринин концертинин дугайында чугаалавайн баар аргам чок. Национал оркестр биле хөөмейжилер хор-биле «Тооруктук долгай Таңдымны» ырлажы бээрге, зал долу орган көрүкчүлөр туруп кээр чорду. Ол-ла күүселде Лидия Дамбаштайның «Сүт-ле хөлүм мөгелери» деп ырызын тергин күүсетти. «Саян» ансамблиниң танчычыларының «Эзир-Кара»,

«Тывам» деп танчыларын тываларның езулуг арны деп болур. Аныяк ыраажы Сайлык Оммуң, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрының артизи Сайдаш Монгуштун күүселделери хамыкты кайгаткан деп бодаар мен. Концертти национал оркестр улустун ырызы «Аа, шу, декей-оо» биле доосту. Аныяктарның талантызы карака көзүлдүр өзүп, байып турары өөрүнчүг-дүр.

«Хөөмей» байырлалында парад-чыскаалга-даа, сценага-даа орус, тыва дылдарга сагыш-сеткилди чүглендирип кээр кайгамчык чараш, ханы уткалыг одуруглар чаңгыланым турду. Тыва деп чүл,

Тишкечилерге шаңнал-статуетка.

эрттерге болур. Ону көжүп чоруур кылдыр чаңчыктырып алырын сүмелеп турар аалчылар-даа бар-ла чорду. Хөөмей тываларны деп бүгү делегейниң чону ылап биле бээрге, ынчан көжүп чоруур-даа кылып ап болур-ла ыйнаан, амдыызында хөөмей мөөрейи төрзэн чуртунга эртер ужурлуг. Аңаа чедир тыва культуравыс, уран чүүлүс улам бедип, езу-чаңчылдарывысче улам ханылап, чаагай чаңчылдарывысты эгидип, өгбелеривиске шынчывысты база катап бадыйткааже, шүгдүнээли.

Мындыг онза байырлалды төлептин-биле эрттиргени дээш, Тыва Республиканың Чазанга, ТР-ниң Культура яамызынга, делегейниң «Хөөмей» төвүнге өөрүп четтиргенивисти илередип каалыңар, чонум.

Светлана БАЛЧЫР.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

«Тываның Улустун хөөмейжизи» атты алган Евгений Оюн.

Аяк шайны

аартап ора...

Василий МОНГУШ

КУДА ДҮШКЕН

• Шоодуглар

Сарыг-Алаакты өрү чоктап орташ, мурнумда чадаг кижик базып олурганын ырактан-на эскерип каан мен. Машинам чоокшулап олурда, ол кижик холун көдүргөн.

—Мени суурга чедир ал ап көрөм, оглум—дидир.

Эт-ханы шүгдүнүп, назы дөгү-даа берген болза, адак-бышкааның чинги аажок кырган чанымга кашпагайы кончуг олурупкан. Таакпы солчуп, чугаалажып чоруп ор бис.

—Куда дүшкен черге чорааш, чанып бар чыдарым бо-дур ийин. Төрелим уруун аппарып берип чордувус—дээн.

—Кайы хире эртти, кырган?—деп, чугаа эредим.

—Кайы хире деп чүү дээр боор, магалыг чүве ыш-кажыл, оглум. Бо кижик кайгаза-даа ханмас. Арагадары сава сынмас, аш-чем дээрге чип күш четтинмес. Кудаларымыс жи-ле белеткенген улус болду. Бажын иштинин эт-севи шуут бүрүн, белек кылдыр туткан өңчү-хөреңгини мен ышкаш багай кижик кайын санап чедер. Күдээвис оолдун адазы чик машинаны белекке берди.

Ийи талалап сөңнээн малмаганның даңзызын доктаадып ал шыдавадым. Кара угаан-биле деңнеп бодап олурарымга, ол уругларның белек кылдыр алган өңчү-хөреңгизи шаанда бистин колхозувус тургустунарда өңчүзүндөн хөй хире болду. Кудаларның талазындан бир эр кылын халаг эзирик апаргаш: «Бо хире хөй өңчүлүг улус ажилдааш чоор ону, дунмаларым!» деп, чугаалаанын дыңнадым. Бистин талавыстан бир кадай туруп келгеш: «Бистер боттарымыс амыдыралдың кадыг-бергезин эртип келген болгай бис, ам ажы-төлдөрүмүс амыр-тамчыктыг чурттазыннар харын!» деп, деткип кагды. Оларның биле маргыжарын бодаза-даа маргышпадым. Сөс сүрөгө аас-дыл үнөр дижир болгай-диди.

Кырганның чугаазын дыңнааш, арай эмин эрттир бажын эйткендире бербээн ирги бис бе деп иштимде бодандым. Суур кыдыныга кырган-биле байырлашкан бис. Ооң чугаалаан сөстери баш иштинден ам-даа үнөр хөөн чок...

АЗА-СООРА

Сесеңмаа ашааның ажилдап кедер кара костюмунун колдуунда сөктү берген черин даарал олурган. Андара-дүндере тудуп олурарга, карманында саазын шылырт дээр болган. Акша чораан болза эжинин але дээн бодал бажынга кире дүжүп кээри билек, холу чайгаар-ла солагай талакы иштики кармакта барган. Сыга тудуп каан, дашты талазы каратыр хирленгеш, үлдүрээрип калган саазын болган. Сесеңмаа чазып алгаш катап-катап номчуп көргөш, ортузундан ора соккаш, от кыдыныче октапкан. Карак чажы чок дээр эвес, ол-ла дораан сыстып келген. Хөрек ишти көс дег изип хайнып турар ол душта кожасы Чочай бо кире дүжүп келген. Чүү болду, канчап бардың дээш оозу шыкыңайнып-ла үнгөн.

—Чүдек, позор чүведир, эжим! Кара-оол өске кадайлыг апарган кижик-дир, оозунга бижип алган чагаазын тудуп алдым, бүзүрөвес болзунза, бо номчуп көрдан—дээш, дем октапкан саазынын бөле-хаара туткаш, эккелген.

—Бүзүрөвес боор бе, эжим! Ашактар кончуг ка-жар деп чугаалаар ышкажык мен. Чымырашта чылдак-ла бар, чылбай сугда байлаң-на бар дээр ышкажык. Чылбыртып чоруп алган бүдүү хөдөлдүрүп чорааны ол-дур.

Чочайның эриннери сүзү-ренейнип, чагааны иштинде номчуп олурган. Доозупкаш:

—Ады Өлчеймаа деп кижик ышкажыл. Шуут чурттаар деп барган улус-тур.

Сөөлүн дыңна даан: «Эжим сеңээ, Өлчеймаага, ынчангаштын ынак-тыр мен, эңизи улуг чуртталганы ынчангаштын тудуксаар мен» дээн-дир, эжим. Чонаада чугаага чевен чүве артында шүлүктөп бижээн көрөм.

Сесеңмаа карактарының чажын чодуп олурган. Эжикти соктаан соонда, ол-ла дораан кижик кирип келген—клуб эргелекчизи Тас-оол болган. Ол безин мендилешпейн, шуут дыдырады-ла берген.

—Угбаларым! Силерни концертче чалаар дээш келдим. Сесеңмаа, сен ыяп баар сен. Кара-оол аңаа шүлүк номчуур. Ам чаа репетиция эрттирип чыггывыс. Сес одуруун ыяк доктаадып ал-тыр, сөөлгү дөртүн арай будай бээр-дир, чара бижип каан шүлүүм костюмун карманында дээн кижик. Орук аайы-биле эккел дээн чүве. Каям, ал берем, Сесең, ыла-вылап алзын...

Сесеңмааның чаактарында карак чаштарынын нзи ам-даа кеппээн, ол хирезинде Тас-оолдун чугаазын дыңнааш, аажок хүлүмзүрүп, ортузундан орлуп калган саазынын ап берген.

Тас-оол буу-хаа үнө халаан. Сесеңмаа биле Чочай каттыржы берген.

—Кадайлар мындыг-ла болгай бис, аза-соора биле алгаш, үш-үдүрүм баар... Талтыг аяныг кылдыр кеттинипкеш, концертке бараалы че, эжим—деп, Чочай чугаалааш, үкен минут болгаш чедип кээр бооп аазааш, үнө берген. А Сесеңмаа октапкан костюмун алгаш, септеп кирипкен.

Өвүрнүн Успа-Хөлче улай аккан Бора-Шай, Кадый, Ирбитей, Чоза, Тээли, Торгалыг, Хоолу дээш-ле, баар элдеп тывызык аттарлыг улуг-биче хемнернин аразында Улаатай база онзагай хем. Улаатай дээрге моол база бурунгу уйгур дылда «теректиг» дээн сөс дээр-ле болгай.

Ол, шынап-ла, ындыг. Хемнин узун дургаар үнгөн үнүштүн хөйү-ле—терек. Терек боорда, өске черлерде, ылаңгыя Чоза, Торгалыг дээн ышкаш хемнерде үнүп турар өвүрүндөн ылгалдыг: ындыг кончуг чоон-чодур эвес, а узун суук бүдүштүг, чуга чөвүрээлиг, аккуу өңчүг үнүштөр колдаан, көөргө безин көрүштүг, будук бүрүзү дээр шаар шиглей үнгөн болгаш чик-чик ышкаш сагындырар. Ол чүглө арыг иштинде ындыг.

Ыяш-даш-даа болза элдеп-тиг, бот-боттарын билчир чүве дег, иткилежип-сын-марлажып турбас, будуктарын безин эмин эрттир чада салбайн, бодунче «тыртып ал», өрү алзы дап берип, өскелерге орук чайлап берип турган ышкаш сагындырар. Ак-куу чычы тон кеткен чалыы кыстар дег, Улаатайның узун куу теректери бойдуска ынак кижиниң карактарына ынчаар көстүр.

Ынчалза-даа Улаатайны чүглө теректен бүткен дээр болза, шын эвес. Хемнин алды талазында дөс-дөс чыжырганадан эгелээш, узун унун дургаар чөпкүр-чөпкүр бора талдар, чир-бейлиг хаакчыгаштар, чингежек хадыңнар, бедик чаагай дыттар-даа хөй.

УЛААТАЙ

• Чурумал

Көөрге-ле кызаа даг хеми. Алыс иштинде делгем-делгем алаактар-даа, айыраңнаан чечектерлиг аяңнар-даа долу. Кезек-кезек черлеринде кызыл-каттыг, кызырак-караалыг. Эм үнүш ыт-кадындан эгелээш, үстүү бажында чем үнүш согунадан бээр үнүп турар.

Улаатайны туристерниң ынак хеми дизе частырыг чок. Ооң адаандан бажынга чедир турисчи коклалар шөйлүп чоруткулаан. Чылдың-на маңаа май, июнь айларда аңчыларның одагалары чайынналы бергилээр, турисчи майгыннар хемнин унун дургаар дистинчи бээр. Туристтер аңчыларның мында көөр, сонугаар чүвези-ле хөй. Хемнин унун өрү алзы, Таңды сыны кайы сен дээш басыптарга, хая-чуктут черлер-даа таваржыр, хемнин үнгөн бажынга чедип, улуг сынын кырынга үнө бээр-ринге, тоол шагда дег, аар ий, бээр ий, ары, өвүр деп чүл дээрзин ынчан ылап көөр сен. Улаатайның бажында даштан өске даштар база таварышкылаар. Бөрт дег бөзүр кара дашты белен кижик ууй албас, ол хире аар, салам. Ол чүү-даа эвес, тус чернин улугунаа адап кааны-биле «демир-даш» деп бүдүмел ол дээр-ле болгай. Улаатайны найыралдың хеми дээр база чөптүг. Ол Моол, Тыва чурттуң араттарының

шаг-шаандан бээр кожа-хелбээ, эп-найыралдыг чурттап келген девискээри болур.

Улаатайны ажил-иштиң хеми дизе база хөөрөм чок. Ооң унун дургаар малчынарның чайлаа, кыштаа, күскү, часкы хонаштары хөй. Улаатай дугайында ынчангаш, ооң унун чурттаан улус-чоннун:

Улуг Таңды
сыннарындан
Успа-Хөлче улдап
баткан,

Унун дургаар
хонаш долган
Улаатайны—

Теректигизни—
деп ырлажып турары-даа,
олышкаш:

Делгем баткан
Теректигизниң

Мал-ла сүрүц
элбек-ле ийин,

Тейлеринден
бараан хараар

Малчынарны
элбек-ле ийин—

дээр-даа чөптүг.

Өвүрнү тараалаң эвес дижир. Ол ындыг-ла ыйнаан. Агаар-бойдузунун шириини, чер-хөзүнүнүн байдалы тараага эвес, малга тааржыр оран-дыр ийин. Ынчалза-даа Улаатай унунга араттар шаанда кыштап чиир тараазын тарып ап чораан. Ында кайы үеден бээр чүве, сугтат буга-сумуннарының орасомазы ам-даа көстүп чыт-

кылаар. Ажыл-агыйжы араттар эрги буга-сумун уннарын аштап-арыглааш, улам алгыткаш, билдилиг ажыглап турар болу бергеннер.

Улаатай аржааны чүглө Өвүрде эвес, а бүгү Тываның чурттакчыларының хөй нуруузуна ат-сураа билдингир, аңаа шаандан бээр чон кирип, кадыкшылын бьожыглап ап келген. Амгы үеде-даа чылдың-на чүс-чүс кижилер маңаа кээп дыштанып турар. Ынчангаштын:

Кадыкшылыга
ораны деп,

Атка кирген
Улаатайны.

Хайым чону
аржааннарын

Алгап чанар
Улаатайны—

деп чон ырлажып турар.

Эрткен чүс чылдың чеден чылдар эгезинде-ле Улаатай аржаанын эртемденнер шинчилээш, кижиниң кадыкшылыг суглуг деп тодараткан. Улаатай аржаанының келир үези кедилиг, камныг, хумагалыг болур-ла болза, күжүр бойдустун хайыразы төнөр эвес. Ооң каас-чараш бойдузу кажан-даа калбас, аржаан суглары мөңгөде соолбас, улус чонга кезээ шагда бараан болуп, узун назынны, кадыкшылды шаңнаар.

Улаатайның унун дургаар арат ажил-агыйжы катап сайзырап эгелээн, эм-дом аржаан сугларлыг, катаптанмас чараш бойдустуг, малчынар, тараажылар чуртту Улаатайны силерге таныштырарга мындыг-дыр, эргим номчукчу.

Чап ЧҮЛДҮМ.

Тыва — мал ораны, малчынарның чуртту деп төөгүдөн бээр алдаржып, сурагжып келген. Кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг Тываның делгемнеринде. Чурукту музей фондузунун архивинден алган.

• Малчынарның ынак ырлары

БИСТИҢ ТЫВА

(Дээң дээң)

Бо ырын аялгазын 1932 чылда АРШ-тын хөгжүм удуртукчузу С.Г.Коровин бижээш, шеригниң үрер хөгжүмүгө ойнап турган. Амгы сөзү Сергей Пюрбюнуу

Хөвөң ышкаш хоюг, чымчак дүктүг
Хөлдөр ышкаш чалгып, чаттып чыдар,
Көвей малы аалга сынмас болган
Хөглүг-омак, байлак бистин Тыва.

Саар малы аалга сынмас болган,
Сагган сүдү сава ажып долган,
Ажы-төлү зрес, хөглүг-омак
Арат чону хостуг бистин Тыва.

Шынаа, шөлдөр сынмас чылгызындан
Чыраа, саяан шилеп тудуп мунар,
Чычы, торгу хевин солуп кедер
Чыргал турар байлак бистин Тыва.

ХОЙЖУ СУГГА БАРЫКСААР МЕН

Алгасы Григорий Базырны,
сөзү Салчак Талбаны

Хондур-даа бол чоруп чорааш,
Хойжу сугга барыксаар мен.

Кожаларда кадарчының
Хоюг үнүн дыңнаксаар мен.

Хүнзедир-даа чоруп чорааш,
Күзег-хонаш кезиксээр мен.

Хүрөң-кызыл шырайлыгың
Хүлүмзүрүүн көрүксээр мен.

Чадаг-даа бол чоруп чорааш,
Чайлаг-хонаш кезиксээр мен.

Чайгы шаг дег шырайлыгың
Чанынайга оруксаар мен.

ЧЫЛГЫЧЫНЫҢ ЫРЫ

Алгасы Салчак Тойлунуу,
сөзү Шаңгыроол Доржунуу

Чайынныг ай черниң кырын чырыткалаан,
Чаагыны күскү доңат ошкар суйбаан.

Сыдымны дергилепкеш, чылтым дозуп,
Сылдыгтыг да дүне када халдып тур мен.

Сыгыт-ырым, хөөмейим хоюнчадыр
Сылдыс-биле адааннаштыр салыпкан мен.

Ынаар шатта сүрүт манаан малчынарның
Ыттарының эргизин доолдурдум.

Хаяалыг хүн чөөн чүктен харал орда,
Халаар эшке кодан чылгым хүлээдишкеш,

Эки доруун мунуруткаш, амыраамче
Эзер-чүген шыңгырадыр чөлзөвиттим.

Байыр чедирип тур бис

Бистиң ачавыс Оюн-оол Хертекович АМЫРТАК ийи дугаар юрист дээди эртемни чедип алганы-биле аңаа байыр чедирбишаан, ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, улуг чедишкиннерни күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери, уйнуктары.

АК-ТУРУГ: Бойду субурганының ажыдышкыны

Ак-Туруг суурга Бойду субурганының ажыдышкынынче август 9-та 11.00 шакта чаңгыс чер-чурттууларывысты, төрөл-чонуусту чаладыыс.

Программада:

1. Эрний эрезиниң үш мөөрейи: аът чарыжы, ча адары, хүреш.
2. Чадаг чарыш: эр улус 10 км, херээжен улус 5 км; Эстафета: 4 эр кижик – 2 км, 4 херээжен кижик – 1 км.
3. Бут бөмбүү.
4. Хол бөмбүү (эр, херээжен командаларның аразынга).

Хүрешке шүүлген мөгеге шаңнал кылдыр автомашинаны ИХЯ-га, өрт албанынга, эдип чазаар системага ажылдап чораан, ажылдап чоруур ак-туругжулар деткикчилеп база өске-даа оюн-тоглааның шаңналдарын суурнуң чурттакчылары деткикчилеп турар.

Оргкомитет.

АВТООРУК ЭРГЕЛЕЛИ ДЫҢНАДЫП ТУР

«Тываавтоорук» Тыва Республиканың Автомобиль оруктарының эргелели күүрүнениң албан чери Өвүр кожуунга 2008 чылдың июль 31-ден август 3-ке чедир «Наадым» байырлалын эрттирери-биле холбаштыр Хандагайты болгаш Солчур сумулары таварыштыр айыылдыг чүктөрлиг автотранспорттарның шимчээшкенин кызыгаарлаанын чүөк сөөртүкчүлеринге дыңнадып тур.

Төрээн чериң өөрөн

КӨП-СӨӨК

Шаанда Бай-Тайганың бажынче кым-даа үнүп чадаан. Ооң эдээнге чурттап турган Сенди деп кижик чеже-даа оралдашкаш, ынаар үнүп чадап каан.

Кырлаң бедиктерни ажарга-ла, кырлаңнар болур. Ол үеде аң сүрген аңчылар аң көстүп чорда-ла, боолавас турган. Аткаан аң дүвү чок тамыже чуглуп бада бээр. Даштыкы эжелекчилер Тыва чуртун чаалап алыр дээш кээрге, дээр

диңмиреп, чаыс чаап келген соонда, аът дуюу дег даштар чаап, эжелекчилерни өлүр соп каар болган. Даш долуга өлүрткен дайынчыларның мага-боду хорумналы берген чыткан черин Көп-Сөөк деп адай берген деп, Алаң-Хөө дарган чугаалаар чүве.

Чылбак-оол Кежикийниң чугаазын Анчымаа Монгуш дыңнап бижээн.

Бодандар дигин

Бодунуң кылып билир чүүлүңге өске кижини кажан-даа дүвүрөтпө. Л.Н.Толстой.

Бурунгаар чүткүл — чуртталганың сорулгазы-дыр. Бүгү чуртталга чүткүл болзун.

М.Горький.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак оглуус Бавуу-Сүрүң Владимирович КУУЛАР 18 харлаан назынында озал-ондакка таварышкаш бистен чарлып чоруткан. Оглувусту сөөлгү орукче үдежиң, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежиң, бүгү талалыг деткимче көргүскен Кызылдан болгаш өске кожуун, сумулардан келген бүгү төрөлдериң, оглувустун чаңгысклассчыларыңа, чаңгыскурсчуларыңа, эш-өөрүңге, албан черлеринге, организацияларга сеткиливис ханызыңдан өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Авазы, ачазы.

Ажылчыннарны хүлээп алыр

Москваның «Строй Сервис» фирмазы тудугга ажылчыннарны конкурс-биле хүлээп алыр. Кады чугаалажылга соонда, керээ чаргаш ажылдаар. Организация чурттаар чер, дүштеки чем-биле хандыраар. Шалыңы – 35-45 муң рубль.

Харылзажыр телефону: 89620620816, Василий Алексеевич Хуурак, кежээкиниң 21.00 шакка чедир долгаар. Хүлээп алыр ажылчыннарның саны кызыгаарлыг, ынчангаш дала-жыңар.

Нотариус таварыштыр акша чээп тур бис.

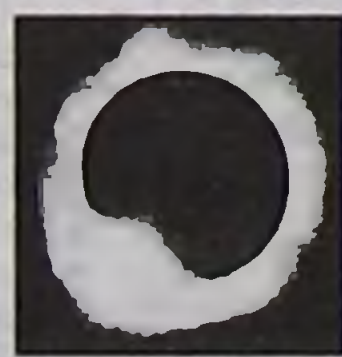
Эдер-оол Шаравиевич ОНДАР

2008 чылдың июнь 22-де Тываның Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитетиниң удуртукчузу, хереглекчилер кооперациязының адырында топтук, чөптүг, шынчы удуртукчу болгаш ажыл-ишчи, Тыва Республиканың төлөпиг оглу, өг-бүлезиниң чөлөнгинжи Эдер-оол Шаравиевич Ондар хайлыг аарыгдан мөчээ.

Ол 1942 чылдың ноябрь 20-де Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан сумузунга хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Москва хоорайның Г.В.Плеханов аттыг Улус ажыл-агый институтунга өөрөнгөн бирги тыва студентилерниң бирээзи. Эртемниң чедип алгаш, бодунуң күш-ажылчы намдарын Кызыл хоорайның садыг баазазынга бухгалтер-экономист бооп эгелзэн. 1965 чылда бурунгаар көрүштүг, эки ажылдыг, бедик мергежилдиг специалист Россияның хереглекчилер эвилелиниң кооперация училищезинге учет-экономика эртемнери башкылаары-биле ону чалаан. Салым-чаянныг башкы 15 чыл дургузунда чүс-чүс сургуулдарны өөрөткен. Ооң өөрөткени сургуулдары Россияның янзы-бүрү хоорайларының дээди өөредилге черлеринче кирип өөрөнгөш, сөөлүндө барып бистиң республикавыстың улус ажыл-агыйын көдүрүп чораан садыг организацияларының удуртукчулары, сайгарлыкчылар, хереглекчилер кооперациязының тергиниң ажылдакчылары болган. Эдер-оол Шаравиевич өөредилге ажыл-агыйындан аңгыда хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг кирип чораан болгаш аңгы-аңгы чылдарда училищениң коллективиниң комсомол, партия организацияларын удуртуп келген. Ол үргүлчү билиин бедидип, бот-сайзыралдыг ажылдап келген: ийи дээди эртемниң – Москваның Г.В. Плеханов аттыг улус ажыл-агый институтун база Москваның кооперация институтун дооскан.

1979 чылда профэвилелдерниң область чөвүлелиниң экономика килдизин удуртуп эгелзэн. 1989 чылда хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитетиниң даргазынга сонгуткан. Ол албан-дужаалга 3 хуусаада улаштыр сонгуттуруп ажылдап келген, Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының Россияның профэвилелдер чөвүлелиниң кежигүнү турган. Ынчангаш кооперация системазы-

ХҮН ТУТТУРУУШКУНУ БОЛУР

2008 чылдың август 1-де Москваның шагы-биле 15.48 шакта Россияның девискээринге ховар астрономиктиг болушкун — хүн туттуруушкуну болур. Хүн туттуруушкунунуң дилиндээниң калбаа 250 хире км болур болгаш Барыын Сибириниң соңгу талазындан ооң мурнуу чүгү Алтай таварыштыр Моол, Кыдатты таварып эртер.

Тывага хүн туттуруушкунун тус черниң үези-биле 19.48 шакта көрүп болур. Тывага моон мурнунда хүн туттуруушкуну ийи чыл бурунгаар 2006 чылдың март 29-та тус черниң үези-биле 19.45 шакта болган.

В.Савиныхтың 2006 чылда тырттырган чуруу. «Тыва-Онлайн».

Хереглекчилер кооперациязының күш-ажылдың хоочуну Э.Ш.Ондарның чонунга ак сеткилдиг бараан болуп келгенин ооң кады ажылдап чораан эш-өөрүнүн, өөреникчилериниң, бөдүүн улустун талазындан хүндүткели болгаш алган хөй санныг күрүне шаңналдары, медальдары, хүндүлөл бижиктери, аңаа тывыскан аттары херечилеп турар. Хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы болгаш республиканың хөй-ниитиниң амыдыралыңа улуг үлүүн киригени дээш Эдер-оол Шаравиевич Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының, РФ-тиң Төп хереглекчилер эвилелиниң, ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң, Тыва Республиканың Чазааның хүндүлөл бижиктери-биле чаңгыс эвес удаа, «Россияның Хереглекчилер кооперациязының тергиниң» хөрек демдээ-биле шаңнаткан, Ол Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы аттын эдилекчизи. Россияның Хереглекчилер кооперациязы хууда салышкыны база ооң хөгжүлдээ дээш хөрек демдээ — эң бедик шаңналдарының бирээзи. Тыва Республиканың езулуг ажыл-ишчи кижилериниң бирээзи, анык салгалдың дагдыныкчызы Э.Ш. Ондарның чырык окур-хевирин ооң-биле кады ажылдап-чурттап чораан эш-өөрүнүн, чоок кижилериниң болгаш төрөлдериң чүректинге кезээ мөңгөде артар.

Эдер-оол Шаравиевич бистиң өг-бүлевиске кады чурттаан ынак эжи, ачазы, кырган-ачазы бооп артар.

Биске таварышкан берге үелерде ажыг-шүжүүвүстү үлежиң келген профэвилел обкомунга, Россияның хереглекчилер эвилелиниң ТР-де баштаар черинге, бараанны мөөңөп садар рыноктуң ажылдакчыларыңа, хереглекчилер кооперациязының Чадаана хоорайдан келген кады ажылдап чораан эш-өөрүңге, төрөлдериң, дуңмаларың Салим Долаанович Кызыл-оолдун өг-бүлезинге, ада-иезинге, дуңмаларыңа, В.О.Өпеенге, Н.Д.Өпеенге, О.Б.-Х.Бамбага, кудаларыыс Марат-оол Идамович Ондарга, чоок эштеривис С.А.Аракчаа, Ю.Б.Бадырғы, А.М.Биче-оолга, Д.А.Салчакка, М.С.Даргат, Ө.К.Содунамга, С.Б.Долзатмаа болгаш оларның өг-бүлелеринге, бистиң-биле кады турган бүгү чонууска шуптузунга моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедиргени дээш четтиргенивисти илереттивис.

Өг-бүлези.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редакторнун хүлээлгезин күөсөдип турар В.О.КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: юстиция-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, оочулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделда үш катал үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7820. Чагыл 82. Номериң парламгаже дужаганы:

график езуугаар — 22.00, хөрек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Баян "Тулакрет", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле амыдырал Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «ШЫН» солуну 2004 чылдың май 14-те өзе бүрүткээ.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполитграф» уюмталыг күүрүнөөн бүүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шеткин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саягары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харышпаар.